ISSN No-2031-5063 Vol.1,Issue.VII/Jan 2012pp.1-4

Research Paper

भारतीय रेशीम उद्योगाची स्थिती आणि प्रगती
(Status and progress of Indian silk industry)

Prof. महाजन संजय बाबूराव
कृश्णा कुटीर,रूम नं.304,
प्लॉट नं–135ए
सेक्टर 1म कंळबोली, नवी मुंबई – 410218

प्रस्तावना :–

आदिकालापासूनच रेशीम हा भारतात प्रमुख उद्योग राहिला आहे.रेशीम किटक पालन हा एक कृशी आधारित कुटीर उद्योग आहे.या उद्योगामध्ये ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची सर्वाधिक संभावना आहे.हा उद्योग लाभ वितरणात देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतो.कारण प्रामुख्याने शहरी विभागातील श्रीमंतींच्याकडून रेशमाची खरेदी केली जाते व रेशीम वस्त्राचे अंदाजे 61ः अंतिम मूल्य हे परत शेतकरी व विणकरांच्याकडे पोहोचते.पोशक रोपवाटिकांची कृशी व रेशीम किडयांच्या पालनापासून ते वस्त्र आणि पोशाख परिधानाच्या तयारीशी जोडलेल्या रेशीम कीटक पालनाशी संबंधित कार्यविधींमध्ये कार्यरत असणाऱ्या कामगारांमध्ये जवळ–जवळ 60ः महिला कामगारांचा समावेश होतो.रेशीम उद्योग हा पर्यावरणास अनुकूल ,सातत्यपूर्ण आणि गहन श्रमप्रधान असणारा आर्थिक उद्योग आहे.

पार्श्वभूमि :–

मानवजातीच्या इतिहासाप्रमाणेच रेशीमचा इतिहास देखील जुनाच आहे.सर्वप्रथम चीनमध्ये रेशीमचे उत्पादन व उपयोगास सुरूवात झाली.चीनमधील शासक हवांगतीची पत्नी सिलांग–ची यांनी रेशीम उद्योगाची स्थापना केली.सिलांग–ची यांनी रेशीम इ.स.पूर्व 2600 मध्ये रेशीम किटकांचे विधिवत पालन करून रेशीम प्राप्त केले.रेशीम उद्योगाच्या प्रक्रियेमध्ये पूर्वोत्तर देशांपर्यंत पोहोचण्यासाठी बहुतांश जल व थळ मार्गांची माहिती उपलब्ध झाली. रेशीमच्या शोधासाठी निघालेल्या लोकांसाठी भारत हे एक प्रमुख केंद्र होते.येथील रेशीमच नव्हे तर भारतीय विणकरांच्या कित्येक वर्शांपूर्वीच्या कामगिरीने त्यांना प्रामुख्याने आकर्शित केले.1

रेशीम उत्पादन :–

भारत हा एकमात्र असा देश आहे की, जेथे चारही प्रकारचे ज्ञात व्यापारिक रेशीमचे ;डनसइमततलए म्तपए डनहं ंदक ज्ेंतद्ध उत्पादन केले जाते. भारत जगात कच्च्या रेशीमचा दुसरा सर्वात मोठा उत्पादक आहे.वर्तमान स्थितीत 60 लाखांपेक्षा अधिक कुटुंबे ही अधिकांशतः कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल,जम्मू–काश्मीर आणि आसाम राज्यांत या श्रमसाध्य कृशी आधारित उद्योगात खाद्य वाटिकांची कृशी , रेशीम, रेशीम उत्पादन, रेशमास चरख्यावर लपेटने, पिरगळणे, चिकटपणा काढणे, विणकाम, रंगकाम छपाई आणि वस्त्र निर्माणाशी जोडली आहेत. रेशीम कीटकपालन उत्तरांचल, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, ओरिसा, बिहार आणि पूर्वोत्तर क्षेत्रात विकासाच्या विविध चरणात आहे.2

भारतात रेशीम उत्पादन हा एक निर्वहनीय कृशी आधारित आर्थिक उपक्रम आहे की, जो उत्पन्नाचे एक मजबूत स्त्रोत निर्माण करतो. एका एकर सिंचित तुती ;डनसइमततलद्ध पासून जवळ–जवळ चार ते पाच हिश्यांत सरासरीने 45ए000 रूपये वार्शिक निव्वळ उत्पन्न प्राप्त होते.रेशीम कीटक पालनात उल्लेखनीयरित्या टसर ;ज्ेंतद्ध उत्पादनात लोक अनुसूचित जमाती समूहांचे आहेत. असा अंदाज वर्तविण्यात आला आहे की, तुतीच्या ;डनसइमततलद्ध प्रति हेक्टर्सपासून जवळ–जवळ 16 व्यक्तिंना रोजगारी उपलब्ध होते.विणकाम उद्योगाव्यतिरिक्त रेशीम उत्पादन वैज्ञानिक दृश्टया देखील शेतकऱ्यांच्यासाठी लाभदायक ठरत आहे.या उद्योगावर अवलंबित 60 लाख लोकांमधील 47 लाख कृशक आहेत.3

चीन हा देश 102560 मेट्रिक टन ;81ण्65ःद्ध कच्च्या रेशमाचे उत्पादन करतो आणि सर्वात मोठा निर्यातक देश आहे.तर भारताचे जगातील कच्च्या रेशीम उत्पादनात जवळ–जवळ 13ः चे योगदान आहे.आणि भारत हा सर्वात मोठा उपभोक्ता आहे. म्हैसूर येथे स्थित केंद्रित रेशीम उत्पादन संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या अनुसार जवळ–जवळ 25ए000 मेट्रिक टनाचे उत्पादन करतो. शेश मागणीची पूर्तता ही आयातीच्या माध्यमातून केली जाते. सन 2006. 07 मध्ये 600 कोटी रूपये मूल्याचे जवळपास 9258 टन रेशीम चीनकडून आयात करण्यात आले. परिणामतः कोकूनच्या ;ब्वबववदद्ध किंमती घसरल्या आणि कर्नाटकमध्ये जवळ–जवळ 49ए000 हेक्टर्स तुतीचे ;डनसइमततलद्ध पीक हटविण्यात आले.यामुळे देशाच्या रेशीम उत्पादनात 3000 टनाचे नुकसान घडून आले.रेशीमची उत्पादकता 9 व्या योजना कालावधीपासून ते 10 व्या योजनोपर्यंत 16 कि.ग्रॅम पासून 85 कि.ग्रॅम कच्च्या रेशीममध्ये प्रति हेक्टर्स वार्शिक वृध्दी घडून आली.तरीसुध्दा कच्च्या रेशमाचे उत्पादन स्थिर राहिले आहे. 26ए450 मेट्रिक टन प्रतिवर्शीच्या एकूण उत्पादन लक्ष तुलनेत सन 2005.2006 पर्यंत केवळ 15ए445 मेट्रिक टन आणि 10 व्या योजना कालावधीच्या अखेरीस 16ए805 मेट्रिक टनाची उपलब्धता घडून आली. मलबेरी बिवोल्टीन कच्च्या रेशीम उत्पादनातील घटीच्या कारणाने लक्ष साध्य करण्यात अपयश आले.तरी देखील 17 नवीन घटकांना उत्प्रेरक विकास योजनेत बिवोल्टीन उत्पादनाचे लक्ष ठेवत समाविश्ट करण्यात आले आहे.10 व्या योजना कालावधीत रेशीम उत्पादनाची कामगिरी खालील पत्रकात दर्शविली आहे.

पत्रक क्रमांक –1 , 10 व्या योजने दरम्यान रेशीम उत्पादन क्षेत्राची कामगिरी

	2002-2003	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07
1)कच्चे रेशीम उत्पादन(मेट्रिक टन)	14,617	13,970	14,620	15,445	16,805
2)रोजगारी(लाख व्यक्ति)	56.00	56.00	58.00	59.50	60.03
3)निर्यात (कोटी रूपये)	2294.05	2779.19	2879.56	3194.20	3200.00

Source : Eleven Five Year Plan (2007-2012), Volume –III, Planning Commission, Government of India , Page No.115

वर्तमान स्थिती :–

सन 2009.2010 मध्ये देशात एकूण कच्च्या रेशीम उत्पादनात तुतीचा (Mulberry) 82.9% ;16,322 M.T), ,रीचा (Eri) 12.5% (2460 M.T.) , तसरीचा (Tasary) 4.1% (803 M.T) आणि मुगाचा (Muga) 0.5% (105 M.T.) हिस्सा होता.सन 2008.09 मध्ये उत्पादनामधील घटीच्या उपरांत सन 2009.10 मध्ये तुती कच्च्या रेशीमचे उत्पादन 4.6% ने वाढले. तर दुसऱ्या बाजूने बिगर –तुती कच्चा रेशीम उत्पादनात सन 2005. 06 पासून 2009-10 च्या मध्यास दोन अंकी वृध्दी साध्य करीत वृध्दीच्या प्रक्षेपवक्रावर वाटचाल सुरू आहे.रेशीम वस्त्राच्या

उत्पादनात देखील सन 2008-09 च्या तुलनेत 2009-10 मध्ये 4% ची वृध्दी घडून आली.

रेशमी उद्योगाने भारतातील ग्रामीण व निमशहरी क्षेत्रात जवळपास 6.8 मिलियन व्यक्तिंना लाभप्रद व्यवयास उपलब्ध करून दिला आहे.यामधील बहुतांश श्रमिक समाजातील आर्थिक दृश्टया कमकुवत वर्गातील व महिला आहेत.काही राज्यांनी रेशीम कोश पश्चात (Post Cocoon) कार्यविधी जसे. गुंडाळणे, विणणे आणि गारमेटिंग लोकसंख्येमधील मोठया हिश्यास समावेशी विकासाची महत्तवपूर्ण संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

सन 2007-2008 च्या अखेरीस कच्च्या रेशमाचे 18320 टनाचे उत्पादन घडून आले.या तुलनेत सन 2008-09 च्या दरम्यान 3: ची वृध्दी दर्शवित कच्च्या रेशीमच्या सर्व प्रकारचे एकूण उत्पादन 18370 टनाचे राहिले.यद्यपि सन 2009-10 च्या दरम्यान कच्च्या रेशीमच्या सर्व प्रकारच्या उत्पादनात 7.2% ची वृध्दी दर्शवित 19690 टन उत्पादन घडून आले आहे.सन 2006-07 मधील 16525 मेट्रिक टनाच्या तुलनेत 11 व्या पंचवार्शिक योजनेच्या प्रथम वर्शादरम्यान (2007-08) तुती कच्च्या रेशीम उत्पादनात 61.7%(16245 M.T) ची घट घडून आली.सन 2008.09 च्या दरम्यान तुती कच्च्या रेशीम उत्पादनात 15,610 टनापर्यंत 3.9% ची घट ही प्रामुख्याने कर्नाटक व आंध्रप्रदेश राज्यांत तुती कच्च्या रेशीमची कृशी व उत्पादनातील घटीच्या कारणाने घडून आली.सन 2008-09 च्या तुलतेत सन 2009-10 मध्ये तुती कच्च्या रेशीम उत्पादनात 4.6% वृध्दीबरोबरच तुती कृशीतील वृध्दीबरोबरच 16,322 टनाची वृध्दी घडून आली.

वान्य (Vanya) कच्च्या रेशीम (Tasar, Eri and Mugaraw`पसाद्ध उत्पादनाने 11 व्या योजना कालवधीत अति उत्तम प्रगती दर्शविली आहे.सन 2006-07 च्या 19.50 डण्ज्ण उत्पादनाच्या तुलनेत वान्य रेशीम उत्पादनात सन 2007.08 च्या दरम्यान 6. 4 % ची (2057 M.T) वृध्दी घडून आली.सन 2007-08 मधील क्रमशः 428 M.T-] 1530 M.T. आणि 117 M.T. उत्पादनाच्या तुलनेत क्रमशः 40.9%] 32.2%आणि 1.7% ची वृध्दी दर्शवित सन 2009-10 मध्ये Tusar, Eri and mug चे उत्पादन क्रमश% 603 M.T-] 2038 M.T-आणि 119 M.T. राहिले.सन 2008.09 च्या दरम्यान क्रमश% 603 M.T-] 2038 M.T-आणि 119 M.T. च्या तुलनेत जेंत मध्ये 32.2%, Ero मध्ये 20.7% ची वृध्दी आणि Mug मध्ये 11.8% ची घट दर्शवित सन 2009-10 ला वान्य रेशीम ;जेंतए म्तप ंदक डनहं तूं `पसाद्ध मध्ये क्रमशः 803 M.T-] 2460 M.T-आणि 105 M.T. चे उत्पादन घडून आले. तुतीची कृशी , कच्च्या रेशीमचे उत्पादन आणि रोजगारीच्या संदर्भातील वास्तविक लक्ष आणि संपादनाची स्थिती खालील पत्रकात दर्शविली आहे.

पत्रक क्रमांक –2 , भौतिक प्रगती आणि संपादन **(Physical Progress and Achivements)**

Particulars	2007-08		2008-09	2009-10		2010-11			2011-12
	XI Plan Target (2007-12)	Achiev -ement	Achiev-ement	Achiev-ement	%Incr/ Decr over 2008-09	Target	Achiev -ement (Apri-Sept)	Anticipa -ted Achieve ment	Target
i) Mulberry Plantation (Lakh ha.)	2.18	1.85	1.78	1.84	3.4	2.13	1.81	1.94	2.18
ii) Produetion Raw silk (in M.T) a) Mulberry BV CB	5,000 18,000	1175 15050	1250 14360	1200 15122	.4.0 5.3	4500 17700	526 7030	1450 16050	5000 18000
Sub Total	23000	16245	15610	16322	4.6	22200	7556	17500	23000
b) Vanya Tasar Eri Muga	420 2390 190	428 1530 117	603 2038 119	803 2460 105	33.2 20.7 -11.8	395 2175 180	117 1240 79	925 2600 115	420 2390 190
Sub Tatal	3000	2075	2760	3368	22.0	2750	1436	3640	3000
	26000	18320	18370	19690	7.2	24950	8992	21140	26000
iii) Culmulative Employment (Lakh Persons)	770.4	61.20	63.10	68.17	8.0	74.16	-	72.5	77.04

Source :- Annual Report -2010-11, Ministry of Textiles Government of India Page No. 115

रेशीमची निर्यात :–

भारतीय रेशीम निर्यात ही शुध्द सामग्रीच्या स्वरूपात केली जाते.रेशीम धाग्याच्या स्वरूपात निर्यात घडून येत नाही.भारतीय निर्यात ही व्यापक प्रमाणावर चीन,संयुक्त राज्य अमेरिका,यु. के,इटली,जर्मनी आणि हॉगकॉग येथून करण्यात येणाऱ्या गुणवत्तापूर्ण रेशीम आयातीवर अवलंबून आहे की जी एकूण मिळून भारताकडूनच एकूण रेशीम निर्यातीच्या 55% पेक्षा अधिक आहे. प्राक्कथन दर्शविते की, जागतिक बाजार मागणीच्या पूर्ततेसाठी भारताच्या 1ए20ए000 मेट्रिक टन रेशीमची आवश्यकता आहे.अति उत्तम आधारभूत सुविधांच्याबरोबरच रेशीम उत्पादन उद्योग आपली उत्पादकता उपस्थित 9% च्या तुलनेत 15% पर्यंत वाढवू शकतो.5

मोठया बाजारामधील मंदीसदृश्य प्रवृत्ती कारणाने सन 2008-09 च्या तुलनेत सन 2009-10 मध्ये विविध रेशीम उत्पादन सामग्रीच्या निर्यातीत 9% ने घट घडून आली. असे असुनसुध्दा ही प्रवृत्ती या वर्शी बदलण्याची संभावना आहे आणि रेशीम उत्पादन सामग्रीची निर्यात 2010-11 मध्ये 3250 कोटी रूपयांपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता आहे.6 रेशीम उत्पादन सामग्रीचे संपादन खालील पत्रकात दर्शविले आहे.

पत्रक क्रमांक –3, रेशीम उत्पादन सामग्रीचे संपादन (मूल्य कोटी रूपयांमध्ये)

Item of silk –Goods Export	Achievement during XI Plan			
	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11(P) (April –Sept.)
1) Natural Silk yarn Fabrics, Made-ups	1897.06	2127.72	1971.98	663.40
2) Readymade Garments	746.55	986.57	854.95	567.30
3) Silk carpets	72.11	58.67	40.59	4.32
4) Silk Waste	12.15	5.23	24.92	20.66
Total	2727.87	378.19	2892.44	1255.68

P:- Provisional
Source :- Annual Report , 2010-11, Ministry of Textiles, Page no.115

केंद्रित रेशीम मंडळ (Central Silk Board) :–

केंद्रिय रेशीम मंडळ हे वस्त्र मंत्रालय, भारत सरकारच्या प्रशासनिक नियंत्रणाधीन एक सांविधानिक मंडळ असून या मंडळाची भारतीय रेशीम उद्योगास प्रोत्साहन देण्यासाठी सन 1949 मध्ये संसदेच्या अधिनियम 1948 नुसार ; अधिनियम संख्या 1948 चा 61द्ध करण्यात आली आहे.या मंडळाकडे रेशीम आयात व निर्यातीसंबंधीचे धोरण निर्धारित करण्याबरोबरच रेशीम यार्न उत्पादन कार्यांच्या पूर्ण समूहांचा समावेश करून रेशीम उद्योगाच्या विकासाचे समग्र उत्तरदायित्व देण्यात आले आहे. सीएसबी हे मूलतः एक संशोधन आणि विकास संघटन आहे. या मंडळाच्या प्रमुख कार्यांमध्ये रेशीम क्षेत्रात वैज्ञानिक, तांत्रिकीय आणि आर्थिक संशोधन सुरू करण्यात मदत आणि प्रोत्साहन देणे याचा समावेश आहे. रेशीम उत्पादन आणि रेशीम वस्त्र उद्योगाच्या विकासासाठी कार्यक्रमांची आखणी आणि क्रियान्वयन प्राथमिक स्वरूपात राज्य रेशीम उत्पादन /वस्त्र विभागाकडून केले जाते.तथापि केंद्रिय रेशीम मंडळ संपूर्ण देशात विखुरलेल्या केंद्राच्या नेटवर्क माध्यमातून संशोधन ,विकास, विस्तार आणि प्रशिक्षणासाठी आवश्यक असणारी मदत उपलब्ध करून देवून राज्यांच्या प्रयत्नांना पूर्ण स्वरूप देते.; पूर्ण करतेद्ध या व्यतिरिक्त हे

मंडळ गुणवत्ता रेशीम कीटक बीज,तुती,सुव्यवस्थित करते आणि प्रत्यक्षरित्या राज्य रेशीम उत्पादन विभागाबरोबर विविध रेशीम उत्पादन योजनांना देखील कार्यान्वित करते.हे मंडळ राश्ट्रीय व जागातिक अशा दोन्ही स्तरावरील रेशीम उत्पादनाची आकडेवारी एकत्रित करून तिचे संकलन देखील करते.7

संशोधन आणि विकास (Research and Development) :–

केंद्रिय रेशीम मंडळ हे रेशीम उत्पादनाच्या विकासासाठी संशोधन व विकास आणि प्रशिक्षण सहाय्यता उपलब्ध करून देते.सन 2009-10 च्या दरम्यान 67 संशोधन प्रकल्प जारी करण्यात आले होते आणि 30 नवीन संशोधन प्रकल्प सुरू करण्यात आले आहेत. 50 संशोधन प्रकल्पांच्या लक्ष तुलनेत 39 प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले आणि 11 प्रकल्पांना सन 2010-11 साठी वाढविण्यात आले आहे.

सन 2010-11 च्या दरम्यान 58 संशोधन प्रकल्प जारी करण्यात आले आणि 55 नवीन प्रकल्प सुरू करण्याचा प्रस्ताव आहे. यामध्ये 13 प्रकल्प हे अगोदरच सुरू करण्यात आले आहेत.45 संशोधन प्रकल्प लक्ष्याच्या तुलनेत डिसेंबर 2010 पर्यत 18 प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले आणि शेश 27प्रकल्प हे मार्च 2011 पर्यंत पूर्ण केले जाणार होते.8

तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण (Transfer fo Technology) :–

रेशीम उत्पादनास व गुणवत्तेत वृध्दी घडवून आणण्याच्या हेतूने संशोधन विस्तार केंद्राची एक श्रृंखला संशोधनातून तंत्रज्ञान हस्तांतरणाच्या कार्यात लागली आहे.खालील पत्रकात रेशीम उत्पादनात घडून आलेली वृध्दी दर्शविली आहे.

पत्रक क्रमांक – 3, रेशीम उत्पादनातील वृध्दी :–

Year	Mulberry Hecterage	Uniti Metric Tonnes				Per Ha. Productivity (In Kg)
		Mulberry		Non Mulberry	Total Raw	Mulberry Raw
		Cocoon	Raw Silk	Raw Silk	Silk	Silk
2002-03	194463	128181	14617	1702	16319	75.17
2003-04	185120	117471	13970	1772	15742	75.46
2004-05	171959	120027	14620	1880	16500	85.02
2005-06	179065	136261	15445	1860	17305	86.25
2006-07	191893	135462	16525	1950	18475	86.12
2007-08	184928	132038	16245	2075	18320	87.84
2008-09	177943	124838	15610	2760	18370	87.73
2009-10	183773	131661	16322	3368	19690	88.82
2010-11 (April to Sep) (P)	181000	60600	7556	1436	8992	-

Source :- Annual Report- 2010-11, Ministry of textiles Page No.101

प्रशिक्षण(Trainning) :–

केंद्रिय रेशीम मंडळ आपल्या संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्थांमध्ये अनेक प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमांचे आयोजन करते. सन 2009.10 आणि 2010.11 ;सप्टेंबर 2010 पर्यंतद्ध च्या दरम्यान विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून एकूण प्रशिक्षित व्यक्तिंची संख्या खालील पत्रकात दर्शविली आहे.

पत्रक क्रमांक –4, केंद्रिय रेशीम मंडळ –प्रशिक्षण कार्यक्रम

Particulars	2009-10	2010-11 (Up to Sept. 2010)	No. of Persons Anticipated to be trained by the End of 2010-11	Category
1) Structured Course	41	49	60	DOS/NGO
2) Capsule Course	1263	254	890	CSB/DOS/NGO
3) Adhoc Training and Silk Development	3951	643	3895	Students/Staff/Entrepre-neurs/Farmers
Total	5255	946	4845	

Source :- Annual Report 2010-11, Ministry of Textiles Page No.101

बीज संघटन (Seed Organization) :- व्यापारिक रेशीम कीटक बीज उत्पादनासाठी मूळ बीज उत्पादन आणि पुरवठा करण्यासाठी राश्ट्रीय रेशीम कीटक बीज संघटनेच्या (National silkworm seed Organization –NSSO) माध्यमातून 19 मूळ बीज फार्म्सचे (Basic Seed farms-BAP) नेटवर्क सीएसबी आणि राज्य सरकारच्या विभागांमार्फत काम करीत आहे.रेशीम उद्योगाच्या मदतीसाठी NSSO च्या माध्यमातून विविध राज्यांत 19 रेशीम कीटक बीज उत्पादन केंद्रे काम करीत आहेत.सन 2010-11 च्या दरम्यान या व्यापारिक Silk worm Seed Production Centres(SSPCs) us 310.00(ऑक्टोंबर 2010 पर्यंतद्ध च्या लक्ष तुलनेत 146.44 लाख रोगमुक्त अंडयांचे (Disease Free Layings) उत्पादन करून 47.23% साध्य केले.14 रेशीम कीटक बीज उत्पादन केंद्रामध्ये (SSPCs) ISO 9001-2000 प्रमाणन माध्यमातून गुणवत्ता व्यवस्थापन प्रणालीचा स्वीकार करीत गुणवत्तापूर्ण रोग मुक्त अंडयांच्या ;क्थ्स्द्ध उत्पादनावर भर देण्यात आला आहे. सन 2010. 11च्या दरम्यान चार आणखीन SSPCs चा ISO प्रमाणीकरणा अंतर्गत समावेश करण्यात आला.तसर ;ज्ंतद्ध च्या दृश्टीने केंद्रिय रेशीम मंडळाने उश्ण कटिबंधीय तसर मूळ बीज पुरवठयासाठी 21 मूळ बीज गुणन व प्रशिक्षण केंद्र (CTSS) व ओक तसर मूळ बीज पुरवठयासाठी 1 ओक तसर ग्रेनेज व 3 REC-Cum-BSM and TCs ची स्थापना करण्यात आली आहे. म्तप बीजचे उत्पादन आणि पुरवठा यासाठी केंद्रिय रेशीम मंडळाने 5 रेशीम कीट बीज उत्पादन केंद्रांची स्थापना केली आहे.5

एककांच्याव्दारे 2010.11 ; ऑक्टोंबर 2010पर्यंत द्ध च्या दरम्यान साध्य केलेल्या प्रगतीचे विवरण खालील पत्रकात दर्शविले आहे.

पत्रक क्रमांक – 5, बीज उत्पादन प्रगती (रोगमुक्त अंडयाचे उत्पादन लाखामध्ये)

Particulars	Achievement During 2010-11	Achievement During 2009-10			
		Target	Target	Target	Target
1) Mulberry					
a) Basic Seed	9.53	9.54	4.51	5.03	9.54
b) Commercial Seed	283.48	310	146.44	163.56	310
2) VANYA					
a) Basic Seed					
i) Tasar	29.88	32.1	30.07	2.03	32.1
ii) Oak Tasar	1.40	1.16	1.31	-	1.31
iii) Muga	0.86	1.51	0.9	0.5	1.4
iv) Eri	-	-	-	-	-
b) Commercial Seed					
i) Muga	0.62	1.06	0.95	0.30	1.25
ii) Eri	1.95	2.50	1.12	0.75	1.87

Source :- Annual Report 2010-11, Ministry of Textiles Page No. 103

भारतीय रेशीम उद्योगासमोरील आव्हाने ;Challenges) :-

भारतीय रेशीम उद्योग शेतकरी, धागा तयार करणारे, रंगकाम करणारे व विणकरांना उपजिविकेचे साधन उपलब्ध करून देतो. सध्या रेशीम उद्योग क्षेत्रास इतर क्षेत्रांच्या प्रमाणेच अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.10 या उद्योगासमोरील प्रमुख आव्हाने पुढील प्रमाणे आहेत.

1) ***रेशीम गुणवत्ता सुधारणे*** (Improving Quality of Silk) :- चीनशी तुलना करता भारतीय रेशीम धागा हा बऱ्याच प्रमाणात निम्न गुणवत्ता असणारा आहे.परिणामतः याचा जागातिक बाजारपेठेत आपल्या स्पर्धात्मकतेवर प्रभाव पडत आहे.तसेच हा उद्योग देशीय क्षेत्रात देखील आयात धाग्यास प्राधान्य देवू लागला आहे.भारतीय प्रजातींमध्ये ;ठतममकेद्ध चीन प्रमाणेच बिवोल्टीन रेशीम (Bivoltine Silk) गुणवत्तेचे उत्पादन करण्याची क्षमता आहे. परंतु येथे तंत्रज्ञान ,किड रोग निदान उपाय, तुती बागांमध्ये अपर्याप्त आदानांच्या कारणाने गुववत्तापुर्ण पर्णांची कमतरता, अल्प वयातील रेशीम किडयांचा वापर, रेशीम किडयांचे कोश (Cocoons) आणि गुववत्ता आधारित मुल्य प्रणालीसाठी उपयुक्त ग्रेडिंग पध्दतीचा अभाव याच्याकडे पर्याप्त प्रमाणात भर दिला जात नाही.

2) ***उत्पादनामधील घट थांबविणे*** (Arresting fall in Production) :- रेशीम उद्योगासमोर मृदेची सुपिकता वाढविण्यासाठी क्षेत्र आधारित विशेश संशोधन सुरू करणाचे आव्हान आहे.अशा प्रकाराच्या संशोधनाने मृदा आणि शहतुती (Mulberry) आणि बिगर–शहतुती पर्णांची झुंड व कीटक कोशसंचाचे क्षरण थांबविण्यास मदत होईल.

3) ***बहु –वोल्टाइन विरूध्द बिवोल्टाइन*** (Multivoltine Versus Bivoltine) :- बिवोल्टाइन धागा हा अधिक मजबूत असतो आणि तो यंत्रमाग उद्योगात वापरला जातो.भारतामध्ये उत्पादित रेशीमच्या केवळ 5: बिवोल्टाइन आहे कारण याच्या उत्पादनासाठी अधिक लक्ष

आणि संधारनांची आवश्यकता असते.बिवोल्टाइची वर्शातून केवळ दोनच पीके घेता येतात तर बहु–वोल्टाइन 4.6 पीके घेता येतात परंतु बिवोल्टाइन आणि बहु–वोल्टाइन रेशीम विक्री मुल्यात फारशी तफावत असत नाही.त्यामुळे शेतकरी बिवोल्टाइन रेशीम धागा उत्पादनाकडे उन्मुख होण्यास काहीच प्रोत्साहन देत नाहीत.संशोधन आणि विकास प्रयत्नांच्या माध्यमातून विकसित तंत्रज्ञान पॅकेजांचा ;च्बांहमेद्ध अपर्याप्त स्वरूपात स्वीकार केला जाणे आणि पुनरूत्पादन न होणे, शहतुती (Mulberry) अंतर्गत क्षेत्रात वाढ करण्याच्या दृश्टीने प्रयत्न केला न जाणे,खंडित आणि तदर्थ दृश्टीकोण,बीज उत्पादन,कृशी आणि धागा लपटण्याच्या कार्यात खाजगी भागिदारी योजनांवर पर्याप्त भर दिला न जाणे, अयोग्य पुढील व मागील जोडणी,स्वस्त चिनी कच्च्या रेशीमचे डंम्पिंग ;क्नउचपदहद्ध ही दुसरी कारणे आहेत. 11 व्या पंचवार्शिक योजनेसमोरील आव्हाने हे कृशकांना प्रोत्साहनांच्या माध्यमातून मल्टीवोल्टाइन उत्पादनाकडून बिवोल्टाइन रेशीमकडे आकर्शित करण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याचे आहे.तरीसुध्दा उत्पादन सुरू ठेवण्यासाठी हातमाग क्षेत्रास पर्याप्त मात्रेत बहु–वोल्टाइनची उपलब्धता सुनिश्चित करण्याच्या हेतूने सावधानता बाळगली पाहिजे.

4) ***रेशीम डंम्पिंग विरोधी शुल्क*** (Anti-Dumping Duty on Silk):- अवर्शण आणि स्वस्त किंमतीत चिनकडून कच्च्या रेशीमचे डंम्पिंग या कारणाने सन 2002 -04 च्या दरम्यान लागवडी खालील क्षेत्र आणि कच्च्या रेशीम उत्पादनात घट घडून आली.रेशीम उत्पादकांची अशी इच्छा आहे की, आयात केल्या जाणाऱ्या कच्च्या रेशीमवर निर्बंधने ;त्मेजतपबजमकद्ध घातली जावीत आणि धाग्यावरील डंम्पिंग विरोधी शुल्कास कायम राखले जावे.दुसऱ्या बाजूने निर्यातदार आणि विणकरांची अशी इच्छा आहे की, त्याच्यासाठी धाग्याचा पुरवठा सुनिश्चित केला जावा. जेणेकरून स्पर्धात्मक दरास अधिक रेशीम उत्पादनाची निर्यात करणे शक्य होईल.या ठिकाणी कृशक आणि विणकरांच्या आकांक्षामध्ये समतोल प्रस्थापित करण्याचे आव्हान आहे.

धोरणात्मक हस्तक्षेप :–

धोरणात्मक हस्तक्षेपाच्या दिशेने करण्यात आलेल्या प्रयत्नांच्यामुळे केंद्रिय रेशीम मंडळ अधिनियमात सुधारणा करण्यात आली.अन्य वस्तुंच्या शिवाय ही सुधारणा रेशीम किडयांच्या लार्वासाठी ;स्तअंद्ध गुणवत्तापूर्ण मानक,रेशीम कीटक लार्वांचे प्रमाणीकरण,त्याची आयात व निर्यातीसाठी गुणवत्तापूर्ण मानक उपलब्ध करून देते. अलीकडेच केंद्रिय रेशीम कीटक लार्वा विनियम याच उद्देशाने अधिसूचित करण्यात आला आहे.चीनकडून आयातित रेशीम वस्त्र आणि धाग्यावर डंम्पिंग विरूध्द शुल्क आकारण्यात येत असल्याकारणाने देशीय रेशीम धागा आणि कपडयांच्या किंमतीत स्थिरता येण्यास मदत झाली आहे. राश्ट्रीय तंतु धोरण तयार करण्यात आले आहे.यामध्ये गुणवत्ता आणि उत्पादकतेत सुधारणा आणण्यासाठी संशोधन व विकासास सशक्त बनविण्यावर भर देण्यात आला आहे.रेशीम कीटक उद्योगाचा अलीकडेच राश्ट्रीय कृशी विकास योजनेत समावेश करण्यात आला आहे.जेणेकरून योजनेचा लाभ रेशीम कीटक उद्योगाशी जोडलेल्या कृशकांच्यापर्यंत पोहोचतील. छोटया विणकरांच्या मदतीसाठी उच्च श्रेणीचे 2ए500 टन रेशीम हातमाग विकास निगमाच्या माध्यमातून चीनकडून आयात करून त्यास किफायतशीर वितरित केले जाणार आहे.

सध्या भारतीय रेशीमने गुणवत्ता आणि उत्पादकतेच्या क्षेत्रात बराच लांबचा पल्ला गाठला आहे.हा उद्योग अल्प कालावधीतच राश्ट्रीय आणि आंतरराश्ट्रीय रेशीम उपभोक्त्यांच्या विविध प्रकारच्या आवश्यकतांना पूर्ण करण्यासाठी तयार झाला आहे. त्यामुळे सामान्य प्रोत्साहन प्रयत्नांच्यामुळे ''इंडिया सिल्क'' चा ब्रॅंड तयार करण्यात मदतच होणार आहे.

References :-

1) बॅकिंग विशेशांक ,सामान्यज्ञान दर्पण,फेब्रुवारी 2011, 2/11 , ,] स्वदेशी विमा नगर ,आग्रा.पान नं.915
2) Eleventh Five Year Plan (2007-2012), Planning Commission, Government of India , Volume – III , Page No. 114
3) IBID
4) Annual Report 2010-11, Ministry of Textiles, Government of India , (www.ministryoftextiles.gov.in) Page No.99
5) Eleventh Five Year Plan (2007-12) Page No. 115
6) Annual Report -2010-11, Page No. 115
7) IBID Page No. 100
8) IBID Page No. 101
9) IBID Page No. 102
10) Eleventh Five Year Plan (2007-2012) Page No. 115 and 116.